

*Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2023. № 7.*

**DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.7.2>
УДК 330.341**

*Ю. М. Лопатинський,
д. е. н., професор, завідувач кафедри бізнесу та управління персоналом,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9125-7818>*

РОЗВИТОК МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

*Y. Lopatynskiy,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Head of the Department of Business and Human Resource Management,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*

DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED INCLUSIVE ENTREPRENEURSHIP

У статті у категоріальному аспекті на основі різних трактувань узагальнено сутність дефініції «інклюзивне підприємництво» як фактора економічного зростання; розглянуто основні принципи інклюзивного підприємництва; проведено співставлення концепцій інклюзивного та сталого розвитку; здійснено порівняння розвитку малого та середнього підприємництва на інклюзивних засадах із соціальним підприємництвом. Розглянуто переваги та виклики інклюзивного розвитку малого та середнього

підприємництва. Досліджено складники розвитку малого та середнього інклюзивного підприємництва: підтримка соціально вразливих груп; умови доступу до ресурсів; інклюзивні засади надання можливостей для підприємницької освіти; розвиток інфраструктури та доступу до ринків; розвиток підприємництва на місцевому рівні; розвиток та підтримка інноваційного потенціалу; створення сприятливого регуляторного середовища; соціальна відповідальність та сталість розвитку. Окреслена роль інклюзивних засад у формуванні стратегії соціально-економічного розвитку малого та середнього підприємництва.

The article examines the role and significance of institutional foundations in the development of small and medium-sized entrepreneurship. It outlines the essence of the inclusive development concept and presents the notion of an inclusive economy. From a categorical perspective, it captures the essence of the definition of "inclusive entrepreneurship" as a driver of economic growth. Inclusive entrepreneurship can be defined as a concept that ensures equal opportunities for initiating and developing businesses, as well as access and participation for all, including those who have been traditionally excluded or faced limited access to entrepreneurship. The fundamental principles of inclusive entrepreneurship are highlighted. A comparative analysis of the concepts of inclusive and sustainable development is presented, emphasizing their shared characteristics and distinguishing features.

The study delves into the realm of small and medium-sized inclusive entrepreneurship, which can be defined as a sphere of entrepreneurial activity focused on creating and developing small and medium-sized entrepreneurs based on inclusive principles. The article discusses the advantages and challenges of inclusive development for small and medium-sized entrepreneurship. A comparison is drawn between the development of small and medium-sized entrepreneurship on inclusive principles and social entrepreneurship. The study examines the components of small and medium-sized inclusive entrepreneurship development, including support for

socially vulnerable groups, conditions for resource accessibility, inclusive provisions for entrepreneurial education, infrastructure development and market access, local-level entrepreneurship promotion, fostering and supporting innovative potential, creating an enabling regulatory environment, social responsibility, and sustainable development. The role of inclusive principles in shaping the strategy for socio-economic development of small and medium-sized entrepreneurship is outlined, encompassing equal opportunity provision, the development of inclusive clusters, promotion of innovation and digital technologies, and engagement of the state and civil society.

Ключові слова: *концепція інклюзивного розвитку, інклюзивна економіка, інклюзивне підприємництво, мале та середнє підприємництво, стратегія розвитку малого та середнього підприємництва.*

Keywords: *concept of inclusive development, inclusive economy, inclusive entrepreneurship, small and medium-sized entrepreneurship, small and medium-sized entrepreneurship development strategy.*

Постановка проблеми. Сучасний соціально-економічний розвиток складний та багатогранний, має безліч компонентів і, відповідно, факторів впливу. Поміж складників економічної системи виокремлюють мале та середнє підприємництво, яке відіграє фундаментальну роль у суспільному розвитку як основа зайнятості, фактор забезпечення потреб споживачів і економічного зростання, середовище інновацій і творчості. Разом із тим, у середовищі малого та середнього підприємництва багато проблемних і стримуючих елементів. Тож розгляд процесів складного з'єднання «інгредієнтів» малого та середнього підприємництва та забезпечення його стійкого розвитку – актуальне завдання. Серед варіантів і факторів варто зазначити інклюзивні засади, які забезпечують доступ усіх груп населення до можливостей та ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток малого та середнього підприємництва на інклюзивних засадах є актуальною темою, яка привертає

увагу дослідників у різних країнах світу, а отже наукова література щодо даного питання є широкою та різноманітною. Проблематика підпадає під сферу інтересів міжнародних організацій, наприклад Програми Розвитку ООН (UNDP) [1]. Так, для розробки, реалізації та оцінки проектів соціально-інклюзивного розвитку функціонує Міжнародний Політичний Центр ПРООН для Інклюзивного Зростання (IPC-IG) [2].

Інтерес становлять дослідження Організації Об'єднаних Націй з Промислового Розвитку (UNIDO) щодо інклюзивного та сталого промислового розвитку заради створення спільного добробуту й охорони довкілля: ««інклюзивний» у цьому контексті означає, що промисловий розвиток має охоплювати всі країни та всі народи, а також приватний сектор, організації громадянського суспільства, багатонаціональні установи розвитку й усі частини системи ООН, пропонувати рівні можливості та справедливий розподіл переваг індустріалізації для всіх зацікавлених сторін» [3].

Вагомі напрацювання у досліджуваному напрямі мають Світовий Банк (WB) [4], Організація Економічного Співробітництва та Розвитку (OECD) [5], Європейська Комісія (ЕС) [6-7]. Зауважимо, що загалом розвиток малого та середнього підприємництва відповідає Цілям сталого розвитку ООН на період до 2030 року [8-9].

Міжнародна неурядова організація державно-приватного співробітництва – Всесвітній Економічний Форум (WEF) – оцінює малий бізнес як ключ до більш сталого та інклюзивного світу: «малі та середні підприємства ... становлять 90% компаній у всьому світі, створюють два з кожних трьох робочих місць у всьому світі, забезпечують засоби до існування понад двох мільярдів людей і є незамінними для безперебійного функціонування глобальних ланцюгів поставок» [10]. Міжнародна незалежна організація зі стандартизації Глобальна Ініціатива зі Звітності (GRI) та Міжнародна Організація Роботодавців (IOE) як структура управління Міжнародної Організації Праці (ILO) також відзначають «великий вплив малого бізнесу» [11].

Отже, розвиток малого та середнього підприємництва, з одного боку, концепція інклюзивного розвитку та інклюзивна економіка, з іншого боку, є взаємопов'язаними елементами широкого спектру досліджень. Звісно, цим питанням присвячено багато наукових публікацій українських і закордонних дослідників (окремі з яких згадуватимуться у наступному розділі статті, хоча список цих джерел не є вичерпним). Разом із тим, попри значну кількість наукових розвідок, питання розвитку українського малого та середнього підприємництва на інклюзивних засадах у сучасних умовах потребують подальшого опрацювання та дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення ключових аспектів інклюзивного підприємництва як фактора економічного зростання, окреслення ролі інклюзивних засад у формуванні стратегії соціально-економічного розвитку малого та середнього підприємництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний погляд на суспільство нерозривно пов'язаний з категорією «розвиток» як процесом зміни стану системи, покращення або еволюції у певному напрямі. Економічні системи мають складну структуру та взаємозв'язки між їхніми компонентами. Водночас, економічний розвиток часто ототожнюють з економічним зростанням, що не відповідає категоріальній сутності досліджуваних явищ.

У сучасному суспільстві відбувся своєрідний відхід від пріоритету економічних результатів діяльності соціуму. Яскравим прикладом цьому може слугувати концепція інклюзивного розвитку. Концепція інклюзивного розвитку належить до глобального підходу до економічного розвитку, у відповідності з яким переваги економічного зростання мають розподілятися рівномірно між усіма верствами суспільства загалом. Ця концепція визначає необхідність створення політичного, економічного та соціального середовища, яке сприятиме активній участі всіх груп населення у процесах розвитку та враховуватиме їхні потреби та права. Це стосується як глобального розвитку, так і окремих країн, регіонів, секторів тощо. Тож складність і

багатоелементність явища зумовлюють те, як справедливо зауважують О. Павлов і С. Дідух, що інклюзивний розвиток потрібно розглядати як систему [12].

Серед багатьох визначень згадаємо трактування В. Гейця, О. Бородіної та І. Прокопи, відповідно до якого інклюзивний розвиток – це «справедливий» суспільний розвиток, що забезпечить всеохоплююче поліпшення якості життя населення через реалізацію його прав, розширення можливостей і спроможностей [13, с. 5-6].

На основі концепції формується модель інклюзивного розвитку як своєрідний план або рамки, що визначають практичні кроки та стратегії, необхідні для досягнення бажаного рівня (стану) інклюзивної економіки. Ця модель може включати такі елементи, як створення доступу до освіти та навчання, розширення можливостей зайнятості та підприємництва для всіх груп населення, політики соціального захисту, розвитку інфраструктури та підтримки малозабезпечених регіонів. «Інноваційні елементи інклюзивної моделі походять від поєднання явно суперечливих характеристик, що робить сферу її застосування ширшою» [14, р. 1].

Інклюзивний розвиток розглядається як інструмент подолання економічної нерівності та дискримінації [15]. Наявні протиріччя [16] призводять до диспропорцій розвитку [17] і вимагають структурних змін [18].

Отже, інклюзивна економіка [19] узагальнено може бути охарактеризована як підхід до економічного розвитку, який ставить своїм головним завданням забезпечення включення всіх груп населення у процеси економічного зростання та розподілу його результатів. Інклюзивна економіка прагне знизити нерівність, забезпечити доступ до можливостей і ресурсів для всіх людей, незалежно від їхнього походження, статусу, здібностей чи обмежень.

Інклюзивна економіка базується на принципах рівності, справедливості та соціальної солідарності, отже стає важливим інструментом забезпечення сталого розвитку суспільства. Вона розширює можливості для всіх людей,

включаючи тих, хто традиційно був виключений з економічних процесів або мав обмежену залученість до економічних дій, таких як жінки, молодь, люди похилого віку, безробітні, особи з інвалідністю та маргіналізовані групи населення. Слабо дослідженою категорією для України є іммігранти, кількість і значення яких з часом тільки збільшуватиметься.

З метою забезпечення консистентності термінології та чіткості розуміння порівняємо згадані категорії: концепції інклюзивного розвитку економіки та сталого розвитку, які мають спільні компоненти, але і відмінності.

Спільними елементами інклюзивного та сталого розвитку є:

1. Суспільна відповідальність. Як у концепції інклюзивного розвитку, так і в концепції сталого розвитку враховується суспільна відповідальність, забезпечення економічного, соціального та екологічного розвитку, що гарантує благополуччя суспільства загалом.
2. Збалансованість. Обидві концепції прагнуть забезпечення досягнення збалансованого розвитку, урахуваючи економічні, соціальні та екологічні складники. У концепціях визнається важливість забезпечення економічного зростання, соціальної справедливості та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.
3. Довгостроковість. Інклюзивний розвиток та сталий розвиток спрямовані на досягнення довгострокових результатів, а не лише на задоволення поточних потреб. Обидві концепції роблять акцент на сталість та довгострокову життєздатність соціально-економічних систем.

Водночас концепції інклюзивного розвитку економіки та сталого розвитку мають певні відмінності:

1. Орієнтація. Концепція сталого розвитку більше зосереджена на екологічній стійкості та збереженні ресурсів, тоді як інклюзивний розвиток акцентується на соціальній справедливості, включеності всіх груп населення та розбудові справедливого суспільства.
2. Фокус. Концепція сталого розвитку орієнтована на глобальну екологічну проблематику та глобальні наслідки, такі як зміна клімату та виснаження

природних ресурсів. Натомість інклюзивний розвиток більше зосереджений на внутрішніх соціальних викликах і проблемах включеності різних соціальних груп у місцевому контексті.

3. Підходи. Концепція сталого розвитку розглядає комплексність взаємозв'язку економічних, соціальних та екологічних факторів, пропонує впровадження «трискладових» інструментів (економічних, соціальних, екологічних), а також робить акцент на взаємодії цих сфер. Інклюзивний розвиток, відповідно, спрямований на забезпечення рівних можливостей, соціальної справедливості та включеності різних соціальних груп у підприємницьку та економічну сферу.

Також варто зазначити, що концепції інклюзивного розвитку та сталого розвитку взаємодіють і доповнюють одна одну. Застосування обох підходів у поєднанні може привести до створення сталої, інклюзивної та життєздатної економіки і через це – прогресивного суспільства загалом.

Отже, інклюзивна економіка ґрунтується на включеності широких верст населення у економічні процеси. Найкращою формою реалізації цього може бути саме підприємництво як різновид економічної діяльності. Категоріальне визначення досліджуваних процесів може бути забезпечене через поняття «інклюзивне підприємництво» [20].

Інклюзивне підприємництво може бути визначене як концепція, яка передбачає забезпечення рівних можливостей започаткування та розвитку бізнесу, доступу й участі всіх, включаючи тих, хто традиційно був виключений або мав обмежений доступ до підприємництва. Ця концепція спрямована на формування інклюзивної економіки, де кожна людина має можливість розвивати свій підприємницький потенціал незалежно від свого соціального статусу, походження, здібностей чи обставин. Інклюзивне підприємництво сприяє розкриттю творчого потенціалу людей і використанню його для створення більш стійкого майбутнього для соціуму.

Основні принципи інклюзивного підприємництва охоплюють такі складники:

1. Рівні можливості: створення рівних умов і можливостей для всіх осіб, зокрема для соціально вразливих груп, які традиційно були виключені з підприємницької діяльності, можливість розвивати та реалізувати свої компетенції та навички.
2. Доступ до ресурсів: забезпечення доступу до фінансових ресурсів, освіти, навчання, менторства, інфраструктури та інших необхідних ресурсів, що підтримують підприємницьку діяльність.
3. Участь і представленість: залучення різноманітних груп підприємців у процеси прийняття рішень, включаючи політичні, створення умов для їх активної участі у підприємницькому середовищі.
4. Соціальна відповідальність: підприємницька діяльність, спрямована на досягнення соціальних та екологічних цілей, зокрема на вирішення проблем соціального виключення, бідності, нерівності та збереження довкілля.

Попри різноманітність та багатоелементність підприємницької діяльності найбільш наближеним до інклюзивного вважаємо саме мале та середнє підприємництво через його широку розповсюдженість, залученість різноманітних категорій громадян, суспільну відповідальність та роль у досягненні «справедливого» суспільного розвитку. Тож акцентуємо увагу на розвитку малого та середнього інклюзивного підприємництва.

Мале та середнє інклюзивне підприємництво може бути визначене як сфера підприємницької діяльності, яка спрямована на створення, функціонування та розвиток суб'єктів підприємництва малого та середнього розміру на основі інклюзивних принципів.

Як відомо, мале та середнє підприємництво [21] відіграє ключову роль у стимулюванні економічного зростання, створенні робочих місць і забезпеченні умов реалізації інноваційного потенціалу. Інклюзивні засади в контексті цього розвитку орієнтовані на забезпечення рівних умов і доступу до ресурсів для різних соціальних груп, а також на подолання перешкод, що заважають їхньому

розвитку. Тож інклюзивні засади загалом сприяють підтримці та розвитку малого та середнього підприємництва.

«Розвиток підприємницьких компетенцій для новачків і малого бізнесу просуває ідею про те, що будь-хто у світі може стати успішним підприємцем в економіці знань – незалежно від початкового досвіду, закінчених закладів освіти чи фінансових можливостей, якщо є воля, рішучість і правильний набір ставлень, навичок і компетенції, здатних породжувати бажання створювати бізнес, підтримувати та розвивати його на шляху досягнення стійких цілей на благо людства та нашої планети» [22, р. 3].

Інклюзивні підходи передбачають сприяння розвитку інклюзивного підприємництва та соціального підприємництва, де поєднується підприємницька діяльність зі суспільною місією. Зауважимо, що у порівнянні інклюзивного та соціального підприємництва є як спільні елементи, так і відмінності.

Спільні елементи:

1. Соціальна спрямованість. Як у розвитку малого та середнього підприємництва на інклюзивних засадах, так і у соціальному підприємстві, центральним аспектом є соціальна місія. Обидва підходи ставлять за мету розв'язання соціальних проблем, покращення якості життя людей і здійснення позитивного впливу на суспільство.
2. Інклюзивність та включеність. Розвиток малого та середнього інклюзивного підприємництва та соціального підприємництва спрямовані на включення соціально вразливих груп у підприємницьку діяльність та забезпечення рівних можливостей для всіх. Обидва підходи сприяють соціальній справедливості та розбудові справедливого суспільства.

Відмінності між розвитком малого та середнього інклюзивного підприємництва та соціальним підприємництвом:

1. Масштаб та орієнтація. Розвиток малого та середнього інклюзивного підприємництва акцентується на розвитку і підтримці підприємництва загалом, включаючи різні сектори та підприємницькі моделі. Соціальне

підприємництво, у свою чергу, більш специфічне та фокусується на підприємствах, які мають соціальну місію як основну частину своєї діяльності. Соціальні підприємства можуть бути малими та середніми, але не всі суб'єкти малого та середнього підприємництва є соціальними підприємствами. Якщо в інноваційному підприємстві може бути задіяна і одна особа, фізична особа-підприємець, то у соціальному підприємстві здебільшого представлені масштабованість і тиражованість.

2. Соціальна місія. У соціальному підприємстві соціальна місія є центральною, специфічно спрямованою на розв'язання конкретних соціальних проблем або задоволення певних соціальних потреб. У розвитку малого та середнього інклюзивного підприємництва, соціальна місія може бути однією з багатьох складових, але не обов'язково центральною.
3. Фінансова модель: У соціальному підприємстві фінансування може бути поєднаною моделлю, яка включає як комерційні джерела прибутку, так і некомерційні джерела фінансування, такі як гранти або соціальні інвестиції. Розвиток малого та середнього інклюзивного підприємництва може покладатися на комерційні моделі фінансування та бізнес-моделі.
4. Підхід до інновацій. Розвиток малого та середнього підприємництва на інклюзивних засадах може залучати різні форми інноваційної діяльності, включаючи технологічні та процесні інновації, зокрема вдосконалення виробничих процесів, нові методи продажу та маркетингу, адаптацію до цифрових технологій тощо. У соціальному підприємстві, окрім інновацій у сфері бізнесу, акцент робиться на розробці інноваційних рішень для вирішення соціальних проблем і задоволення потреб цільових соціальних груп.
5. Призначення та розподіл прибутку. У малому та середньому інклюзивному підприємстві прибуток може бути однією з цілей, як частина підтримки діяльності і зростання підприємства. Водночас,

соціальне підприємництво може бути некомерційним або прагнути до досягнення самоокупності, прибутковості та фінансової стійкості. У соціальному підприємстві прибуток призначений для досягнення соціальних цілей і вирішення соціальних проблем, але також вагомим є надання пріоритету соціальним інноваціям і впливу на суспільство, «соціальної віддачі». Тож можуть бути відмінні напрями розподілу прибутку.

Варто пам'ятати, що розвиток малого та середнього інклюзивного підприємництва та соціальне підприємництво можуть взаємодіяти та поєднуватися. Деякі соціальні підприємства можуть бути інклюзивними, працювати на інклюзивних засадах, а деякі суб'єкти малого та середнього підприємництва можуть мати соціальну місію як частину своєї діяльності. Ці дві концепції виступають як додаткові інструменти для підтримки створення справедливих, інклюзивних та стало розвинутих економік і суспільств.

Отже, інклюзивні засади малого та середнього підприємництва спрямовані на підтримку соціально вразливих груп, забезпечення рівних можливостей для всіх соціальних груп, зокрема жінок, молоді, осіб без досвіду трудової діяльності, осіб з інвалідністю, етнічних і міноритарних груп. Забезпечення рівних можливостей та доступу до підприємництва цих груп є важливим елементом інклюзивного розвитку. Це може включати надання спеціалізованої підтримки, доступу до освіти та навчання, консультування та наставництва, що сприяє розвитку їхнього підприємницького потенціалу. В різних країнах існують різні програми та заходи, спрямовані на розширення можливостей цих груп у підприємницькій сфері, включаючи навчання, консультації та доступ до ресурсів. Такі програми та заходи доцільно розвивати.

Один з ключових аспектів інклюзивного розвитку полягає в створенні рівних умов доступу до фінансових ресурсів для підприємців через різні програми мікрофінансування та кредитування, які допомагають малому та середньому бізнесу отримувати фінансову підтримку без дискримінації. Одним

із головних викликів для соціально вразливих груп є обмежений доступ до фінансових ресурсів для розвитку та заснування власного бізнесу. Інклюзивні засади сприяють забезпеченню фінансової підтримки для малого та середнього підприємництва шляхом створення спеціалізованих фінансових інструментів. Це дозволяє малим і середнім підприємцям отримувати необхідний стартовий капітал, доступні кредити та інвестиції для розвитку, початку бізнесу або масштабування існуючих видів економічної діяльності, що є ключовим для розвитку бізнесу.

Доповненням до зазначеного є інклюзивні засади надання можливостей для навчання, підтримка підприємницької освіти, розвиток підприємницьких навичок, що допомагає зокрема соціально вразливим групам ефективно управляти своїм бізнесом. Це можуть бути спеціальні освітні програми, тренінги, курси підприємництва, наставництво, менторство та консультації для малого та середнього підприємництва з боку експертів. Навички управління, маркетингу, фінансів і розвитку бізнесу допомагають соціально вразливим групам впевненіше рухатися вперед у підприємницькому світі. Розвиток підприємницької освіти допомагає збільшити знання та навички підприємців, що сприяє їхньому успіху.

Важливе значення для підприємництва має розвиток інфраструктури та мережових зв'язків, доступу до ринків. Інклюзивний розвиток малого та середнього підприємництва передбачає створення сприятливих умов для їхньої діяльності, зокрема шляхом розвитку відповідної інфраструктури, такої як підприємницькі парки, інкубатори та технопарки. Такий досвід розповсюджений в Україні [23]. У силу специфіки діяльності (малі розміри та обсяги продукції, здебільшого локальні виробництва та збут тощо) малому та середньому підприємству важко виходити на загальнодержавні, а тим більше світові ринки. Прикладом впливу таких обмежень для України є підприємство на сільських територіях [24], зокрема – фермерські господарства. Тож важливим аспектом є підтримка доступу до ринків, включаючи регіональні, національні та міжнародні ринки, що дозволяє малому

та середньому підприємству займати своє місце у сучасній економіці, що може бути важливим фактором їхнього розвитку.

Інклюзивні підходи сприяють створенню можливостей доступу до ринків та мережевих зв'язків через створення спеціальних платформ і майданчиків [25], де соціально вразливі групи можуть продавати свою продукцію або послуги. Такі платформи можуть включати онлайн-майданчики, ярмарки, виставки чи спеціалізовані торгові заходи. Забезпечення доступу до цих ринків допомагає соціально вразливим групам розширити свої можливості збуту та залучення клієнтів.

Важливим є розвиток підприємництва на місцевому рівні, тож інклюзивні засади включають підтримку розвитку місцевого підприємництва та сприяють створенню підприємницьких екосистем на місцевому та регіональному рівні [26-27]. Це може охоплювати створення спеціальних режимів підтримки, співпрацю між підприємцями та установами в місцевому середовищі, а також підтримку місцевих ринків та споживчого попиту.

Інклюзивні засади сприяють розвитку інноваційного потенціалу малого та середнього підприємництва, забезпечуючи розвиток і підтримку інновацій, доступ до науково-технічних ресурсів, технологічної підтримки та можливостей для досліджень і розробок. Це сприяє розвитку конкурентоспроможних та інноваційних підприємницьких одиниць, які забезпечують сталий розвиток загалом та економічну диверсифікацію зокрема. Інклюзивні засади сприяють розширенню доступу малого та середнього підприємництва до сучасних технологій та цифрових рішень. Це може включати надання підтримки у впровадженні електронної комерції, цифрового маркетингу, автоматизації бізнес-процесів та інших інноваційних рішень, що допомагають малому та середньому підприємству підвищувати ефективність і конкурентоспроможність.

Для інклюзивного підприємництва характерні соціальна відповідальність та сталість розвитку в діяльності малого та середнього бізнесу. Бізнес-підходи повинні доповнюватися та керуватися соціальною місією. Підприємці повинні

бути свідомими соціальних і екологічних наслідків своєї діяльності та брати до уваги потреби різних соціальних груп. Створення робочих місць, розвиток локальних спільнот і дотримання екологічних стандартів є важливими аспектами інклюзивного розвитку малого та середнього підприємництва.

Інклюзивний розвиток малого та середнього підприємництва передбачає сприяння створенню сприятливих підприємницьких «екосистем» [28-29]. Це охоплює співпрацю між державними органами, бізнес-асоціаціями, закладами освіти, інноваційними хабами та іншими стейкхолдерами. Взаємодія між цими суб'єктами сприяє обміну знаннями, ресурсами та підтримкою з метою розкриття творчого потенціалу людей, що загалом сприятиме створенню стійкішого майбутнього.

Зазначене також можна реалізувати через створення сприятливого регуляторного середовища інклюзивного розвитку, що передбачає спрощення адміністративних процедур, зниження бюрократичних перешкод, розробку прозорих та рівних «правил гри» для всіх підприємців, особливо малих і середніх, які здебільшого мають слабші позиції у конкурентній боротьбі. Таке сприятливе підприємницьке середовище створює умови для залучення більшої кількості підприємців, насамперед малих і середніх, а також сприяє їхньому успіху. Інклюзивні підходи включають розробку антидискримінаційних політик і законодавчих актів, що гарантують рівні можливості для всіх груп підприємців. При цьому відзначимо важливу роль як держави [30], так і громадського сектора, наприклад, територіальних громад. Вагомим є і вплив громадянського суспільства.

Питання становлення та розповсюдження малого та середнього інклюзивного підприємництва особливо актуальні для України в умовах російсько-української війни, після завершення якої очікується демобілізація певної частини військових і учасників сил оборони країни. Вважаємо, що серед варіантів пошуків сфер і напрямів їхньої зайнятості важливим буде саме мале та середнє інклюзивне підприємництво з підтримкою з боку держави та місцевих органів самоврядування, бізнес-асоціацій тощо.

Звісно, мале та середнє інклюзивне підприємництво пов'язане з ризиками, як і будь-яка економічна діяльність, тож вимагає стратегічних напрацювань розвитку, моделі [31], дорожньої карти розвитку інклюзивного підприємництва [32]. На основі попередніх розглядів, узагальнено стратегія розвитку малого та середнього підприємництва на інклюзивних засадах може охоплювати такі напрями:

1. Забезпечення рівних можливостей. Стратегія повинна передбачати створення рівних умов доступу до ресурсів та підтримки для всіх суб'єктів малого та середнього інклюзивного підприємництва, врахування потреб і викликів соціально вразливих груп підприємців і встановлення механізмів, які сприяють їхній участі та розвитку.
2. Розвиток інклюзивних кластерів. Створення кластерів малого та середнього інклюзивного підприємництва, де підприємці з різних секторів та різних розмірів працюють разом, може бути ефективним способом підтримки інклюзивного розвитку загалом. Кластери можуть працювати в рамках спільних цілей, таких як поліпшення інфраструктури, доступу до ринків або розвиток нових продуктів.
3. Сприяння інноваціям та цифровим технологіям. Розвиток малого та середнього інклюзивного підприємництва потребує стимулювання інновацій і застосування цифрових технологій. Це може включати надання доступу до інноваційних фінансових інструментів, сприяння впровадженню цифрових рішень, навчання підприємців новим технологіям і сприяння обміну знаннями та ідеями.
4. Залучення держави та громадянського суспільства. Розробка стратегії розвитку малого та середнього інклюзивного підприємництва вимагає партнерства між державним сектором, громадським сектором і громадянським суспільством, а також приватними підприємцями. Держава може забезпечити створення сприятливого бізнес-середовища, здійснювати політику пільгового оподаткування та регулювання,

фінансову підтримку. Недержавний сектор може забезпечити експертну підтримку, створення механізмів обміну досвідом і мережами контактів.

Зазначені стратегічні напрями допоможуть створенню сприятливих умов для розвитку малого та середнього інклюзивного підприємництва, забезпечуючи його стійкість, зростання та соціальну включеність. Важливо враховувати контекст країни, специфіку ринку та потреби різних груп підприємців при розробці та впровадженні стратегії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Інклюзивний розвиток малого та середнього підприємництва має свої переваги, які сприяють сталому економічному зростанню та соціальному розвитку. Однак, для нього також наявні виклики, які потребують уваги та розв'язання. Основними складниками розвитку малого та середнього інклюзивного підприємництва є:

- підтримка соціально вразливих груп;
- умови доступу до ресурсів;
- інклюзивні засади надання можливостей для підприємницької освіти;
- розвиток інфраструктури та доступу до ринків;
- розвиток підприємництва на місцевому рівні;
- розвиток і підтримка інноваційного потенціалу;
- створення сприятливого регуляторного середовища;
- соціальна відповідальність і сталість розвитку.

Інклюзивні засади відіграють визначальну роль у формуванні стратегії соціально-економічного розвитку малого та середнього підприємництва.

Подальших наукових досліджень потребує питання інституціоналізації малого та середнього інклюзивного підприємництва.

Література

1. Програма розвитку ООН (ПРООН). <https://www.undp.org/>
2. Міжнародний політичний центр ПРООН для інклюзивного зростання

(IPC-IG). <https://www.ipc-undp.org/>

3. *Inclusive and Sustainable Industrial Development. Creating shared prosperity. Safeguarding the environment.* United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). 2014. https://www.unido.org/sites/default/files/2014-03/ISID_Brochure_web_singlesided_12_03_0.pdf

4. *Inclusive Growth: The Key to a Lasting Recovery.* World Bank. 2022. <https://live.worldbank.org/events/annual-meetings-2022-inclusive-growth>

5. OECD/EU, *Inclusive Business Creation: Good Practice Compendium*, OECD Publishing, Paris. 2016. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264251496-en>

6. *Social economy and inclusive entrepreneurship.* European Commission. 2023. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=952&langId=en>

7. OECD/European Commission, *The Missing Entrepreneurs 2021: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment*, OECD Publishing, Paris. 2021. <https://doi.org/10.1787/71b7a9bb-en>

8. *Micro-, Small and Medium-sized Enterprises (MSMEs) and their role in achieving the Sustainable Development Goals.* UN Peace and Development Fund (UNPDF), United Nations Department of Economic and Social Affairs Division for Sustainable Development Goals (UNDESA). 2023. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26073MSMEs_and_SDGs.pdf

9. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development.* UN. 2015. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

10. *Small businesses are key to a more sustainable and inclusive world.* World Economic Forum. 2023. <https://www.weforum.org/agenda/2023/03/small-businesses-sustainable-inclusive-world/>

11. *Small business – big impact. SME sustainability reporting: from vision to action.* Global Reporting Initiative (GRI), International Organization of Employers (IOE). 2017. https://www.ioe-emp.org/fileadmin/ioe_documents/publications/Policy%20Areas/sustainability/EN/20171113_Small_business_big_impact_-_publication_ENGLISH_version.pdf

12. Павлов О. І., Дідух С. М. Інклюзивний розвиток України як система. *Проблеми економіки.* 2020. № 4 (46). С. 75-81.

https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2020-4_0-pages-75_81.pdf, DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2020-4-75-81>

13. Геєць В. М., Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклузивність як напрям і візія сільського розвитку в Україні: концептуальні засади. *Економіка України*. 2020. № 11. С. 3-20. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.11.003>

14. Barcelona Activa. 2017. https://urbact.eu/sites/default/files/303_Barcelona_Gpsummary.pdf

15. Dluhopolskyi O., Zhukovska A. Inclusive Development as an Instrument to Overcome Economic Inequality and Discrimination. *Economics*. 2023. Vol. 11, pp. 11-27. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/eoik-2023-0016>

16. Дідух С. М. Протиріччя концепції інклюзивного розвитку та напрями їх вирішення. *Інфраструктура ринку*. 2020. Випуск 42. С. 171-175. http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/42_2020_ukr/31.pdf, <https://doi.org/10.32843/infrastruct42-29>.

17. Вдовічен А.А. Управління макроекономічними диспропорціями національної економіки в умовах інклюзивного розвитку. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. Випуск 6(18). С. 63-70. <http://rps.chtei-knteu.cv.ua:8585/jspui/bitstream/123456789/1078/1/139.pdf>

18. *Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України*: монографія. [Бобух І.М., Кіндзерський Ю.В., Фащевська О.М. та ін.]; за ред. д.е.н. І.М. Бобух; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2020. 516 с. <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf>

19. *Інклузивна економіка: теорія і практика*: монографія. За заг. ред. М. Д. Балджи. Одеський національний економічний університет. Київ: ФОП Гуляєва В.М. 2021. 367 с. DOI: 10.33987/978-617-7901-29-6. [http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12740/1/Інклузивна економіка теорія і практика.pdf](http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12740/1/Інклузивна_економіка_теорія_і_практика.pdf)

20. Bakker R. M., McMullen J. S. Inclusive entrepreneurship: A call for a shared theoretical conversation about unconventional entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*. 2023. Volume 38. Issue 1, 106268, <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2022.106268>, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883902622000805>

21. Martins A., Branco M. C., Melo P. N., Machado C. Sustainability in Small and Medium-Sized Enterprises: A Systematic Literature Review and Future Research Agenda. *Sustainability*. 2022. Vol. 14. 6493. <https://doi.org/10.3390/su14116493>

22. Popescu C. R. Gh. Developing a Model for Entrepreneurship Competencies: Innovation, Knowledge Management, and Intellectual Capital – Success Competences for Building Inclusive Entrepreneurship and Organizational Performance. *Developing Entrepreneurial Competencies for Start-Ups and Small Business* (ed. Šebestová J.). Business Science Reference, Hershey, PA, USA. 2020. DOI: <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-2714-6.ch001>

23. Skrylnik A., Valiavskiy S., Voloshina O. Inclusive Entrepreneurship Infrastructure Development. Special Aspects in Ukraine. *International Journal of Engineering and Technology*. 2018. Vol. 7. Issue 3, pp. 425-430. DOI: <https://doi.org/10.14419/ijet.v7i3.2.14565>

24. Лопатинський Ю.М., Кобеля З.І., Галицький А.Е. Структурно-функціональні засади розвитку підприємництва на сільських територіях. *Економіка АПК*. 2021. №12 (28). С. 65-73. https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/ekonomika_apk_12_2021_p_65-73.pdf
<https://doi.org/10.32317/2221-1055.202112065>

25. *Network for Inclusive Entrepreneurship and Research*. UNESCO Inclusive Policy Lab. 2023. <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/e-teams/network-inclusive-entrepreneurship-and-research>

26. Лях О. В., Ляшенко В. І., Кузьменко Н. В. Концепція інституційної підтримки інклюзивного підприємництва на регіональному рівні. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 2 (52). С. 212-232. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvd_2018_2_34

27. *Towards a regional agenda for inclusive social development. Bases and initial proposal*. ECLA / CEPAL. 2018. https://www.cepal.org/sites/default/files/events/files/s1800661_en_0_0.pdf

28. Gines D., Brewster M. Inclusive Entrepreneurship Ecosystem Building. *Impact Entrepreneur Magazine*. February 28, 2023. <https://impactentrepreneur.com/inclusive-entrepreneurship-ecosystem-building/>

29. Opute A. P., Kalu K. I., Adeola O., Iwu C. G. Steering Sustainable Economic Growth: Entrepreneurial Ecosystem Approach. *Journal of Entrepreneurship and Innovation in Emerging Economies*. 2021. Vol. 7. Issue 2, pp. 216–245. <https://doi.org/10.1177/23939575211024384>

30. Khyareh M. M., Amini H. Governance Quality, Entrepreneurship and Economic Growth. *Journal of Competitiveness*. 2021. Vol. 13. Issue 2, pp. 41–64. <https://doi.org/10.7441/joc.2021.02.03>

31. *Inclusive entrepreneurship model. Lowering barriers to make entrepreneurship an option for everyone*. URBACT. Barcelona. 2017. <https://urbact.eu/good-practices/inclusive-entrepreneurship-model>

32. Geraghty L., Lee T., Rainwater B. *A Roadmap to Inclusive Entrepreneurship. Municipal action guide*. National League of Cities. Washington, DC. 2021. https://www.nlc.org/wp-content/uploads/2021/12/CS-Inclusive-Entrepreneurship-Action-Guide_v3.pdf

References

1. United Nations Development Programme – UNDP (2023), available at: <https://www.undp.org/> (Accessed 28 June 2023).

2. International Policy Centre for Inclusive Growth – IPC-IG (2023), available at: <https://www.ipc-undp.org/> (Accessed 27 June 2023).

3. United Nations Industrial Development Organization – UNIDO (2014), “Inclusive and Sustainable Industrial Development. Creating shared prosperity. Safeguarding the environment”, available at: https://www.unido.org/sites/default/files/2014-03/ISID_Brochure_web_singlesided_12_03_0.pdf (Accessed 29 June 2023).

4. World Bank – WB (2022), “Inclusive Growth: The Key to a Lasting Recovery”, available at: <https://live.worldbank.org/events/annual-meetings-2022-inclusive-growth> (Accessed 28 June 2023).

5. OECD/EU (2016), “Inclusive Business Creation: Good Practice Compendium”, OECD Publishing, Paris, available at: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264251496-en> (Accessed 28 June 2023).

6. European Commission – EC (2023), “Social economy and inclusive

entrepreneurship”, available at: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=952&langId=en> (Accessed 27 June 2023).

7. OECD/European Commission (2021), “The Missing Entrepreneurs 2021: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment”, OECD Publishing, Paris, available at: <https://doi.org/10.1787/71b7a9bb-en> (Accessed 26 June 2023).

8. UN Peace and Development Fund – UNPDF / United Nations Department of Economic and Social Affairs Division for Sustainable Development Goals – UNDESA (2023), “Micro-, Small and Medium-sized Enterprises (MSMEs) and their role in achieving the Sustainable Development Goals”, available at: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26073MSMEs_and_SDGs.pdf (Accessed 29 June 2023).

9. UN (2015), “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”, available at: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (Accessed 26 June 2023).

10. World Economic Forum – WEF (2023), “Small businesses are key to a more sustainable and inclusive world”, available at: <https://www.weforum.org/agenda/2023/03/small-businesses-sustainable-inclusive-world/> (Accessed 28 June 2023).

11. Global Reporting Initiative – GRI / International Organization of Employers – IOE (2017), “Small business – big impact. SME sustainability reporting: from vision to action”, available at: https://www.ioe-emp.org/fileadmin/ioe_documents/publications/Policy%20Areas/sustainability/EN/20171113_Small_business_big_impact_-_publication_ENGLISH_version.pdf (Accessed 26 June 2023).

12. Pavlov, A. I. and Didukh, S. M. (2020), “Inclusive Development of Ukraine as a System”, *The Problems of Economy*, vol. 4, issue 46, pp. 75–81, available at: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2020-4_0-pages-75_81.pdf, <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2020-4-75-81> (Accessed 28 June 2023).

13. Heyets, V. M., Borodina, O. M. and Prokopa, I. V. (2020), “Inclusiveness as a direction and vision of rural development in Ukraine: conceptual principles”, *Economy of Ukraine*, vol. 11, pp. 3–20, available at:

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.11.003> (Accessed 27 June 2023).

14. *Barcelona Activa* (2017), available at: https://urbact.eu/sites/default/files/303_Barcelona_Gpsummary.pdf (Accessed 26 June 2023).

15. Dluhopolskyi, O. and Zhukovska, A. (2023), “Inclusive Development as an Instrument to Overcome Economic Inequality and Discrimination”, *Economics*, vol. 11 (1), pp. 11–27, available at: <https://sciendo.com/pdf/10.2478/eoik-2023-0016> (Accessed 29 June 2023).

16. Didukh, S. (2020), “Contradictions of the concept of inclusive development and direction of their decisions”, *Market Infrastructure*, vol. 42, pp. 171–175, available at: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/42_2020_ukr/31.pdf, <https://doi.org/10.32843/infrastruct42-29> (Accessed 28 June 2023).

17. Vdovichen, A.A. (2018), “Management of macroeconomic disproportions of the national economy under conditions of inclusive development”, *Economic Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy*, vol. 6, issue 18, pp. 63–70, available at: <http://rps.chteiknteu.cv.ua:8585/jspui/bitstream/123456789/1078/1/139.pdf> (Accessed 27 June 2023).

18. Bobukh, I. M. (2020), monograph; ed.; *Strukturni zminy yak osnova inkliuzyvnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Structural changes as the basis of inclusive development of the economy of Ukraine], National Academy of Sciences of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, available at: <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf> (Accessed 26 June 2023).

19. Baldzhi, M. D. (2021), *Inklyuzyvna ekonomika: teoriia i praktyka* [Inclusive economy: theory and practice], Odessa National University of Economics, FOP Gulyaeva V. M., Kyiv, Ukraine, available at: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12740/1/ІНКЛЮЗИВНА_ЕКОНОМІКА_ТЕОРІЯ_І_ПРАКТИКА.pdf (Accessed 28 June 2023). DOI: 10.33987/978-617-7901-29-6.

20. Bakker, R. M. and McMullen, J. S. (2023), “Inclusive entrepreneurship: A call for a shared theoretical conversation about unconventional entrepreneurs”,

Journal of Business Venturing, vol. 38, issue 1, 106268, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883902622000805>, <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2022.106268> (Accessed 29 June 2023).

21. Martins, A., Branco, M. C., Melo, P. N. and Machado, C. (2022), “Sustainability in Small and Medium-Sized Enterprises: A Systematic Literature Review and Future Research Agenda”, *Sustainability*, vol. 14, 6493, available at: <https://doi.org/10.3390/su14116493> (Accessed 27 June 2023).

22. Popescu, C. R. Gh. (2020), “Developing a Model for Entrepreneurship Competencies: Innovation, Knowledge Management, and Intellectual Capital – Success Competences for Building Inclusive Entrepreneurship and Organizational Performance”, *Developing Entrepreneurial Competencies for Start-Ups and Small Business*, Business Science Reference, Hershey, PA, USA, available at: <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-2714-6.ch001> (Accessed 26 June 2023).

23. Skrylnik, A., Valiavskiy, S. and Voloshina, O. (2018), “Inclusive Entrepreneurship Infrastructure Development. Special Aspects in Ukraine”, *International Journal of Engineering and Technology*, vol. 7, issue 3, pp. 425–430, available at: <https://doi.org/10.14419/ijet.v7i3.2.14565> (Accessed 26 June 2023).

24. Lopatynskiy, Y., Kobelia, Z. and Halytskyi, A. (2021), “Structural and functional principles of entrepreneurship development in rural areas”, *Economy of APK*, vol. 28, issue 12, pp. 65–73, available at: https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/ekonomika_apk_12_2021_p_65-73.pdf (Accessed 29 June 2023). doi.org/10.32317/2221-1055.202112065.

25. UNESCO Inclusive Policy Lab (2023), “Network for Inclusive Entrepreneurship and Research”, available at: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/e-teams/network-inclusive-entrepreneurship-and-research> (Accessed 29 June 2023).

26. Lyakh, O. V., Lyashenko, V. I. and Kuzmenko, N. V. (2018), “The concept of institutional support for inclusive entrepreneurship at the regional level”, *Donbas economic bulletin*, vol. 52, issue 2, pp. 212–232, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvd_2018_2_34 (Accessed 26 June 2023).

27. ECLA / CEPAL (2018), “Towards a regional agenda for inclusive social development. Bases and initial proposal”, available at:

https://www.cepal.org/sites/default/files/events/files/s1800661_en_0_0.pdf (Accessed 28 June 2023).

28. Gines, D. and Brewster, M. (2023), “Inclusive Entrepreneurship Ecosystem Building”, *Impact Entrepreneur Magazine*, February 28, available at: <https://impactentrepreneur.com/inclusive-entrepreneurship-ecosystem-building/> (Accessed 29 June 2023).

29. Opute, A. P., Kalu, K. I., Adeola, O. and Iwu, C. G. (2021), “Steering Sustainable Economic Growth: Entrepreneurial Ecosystem Approach”, *Journal of Entrepreneurship and Innovation in Emerging Economies*, vol. 7, issue 2, pp. 216–245. doi.org/10.1177/239395752111024384.

30. Khyareh, M., M., and Amini, H. (2021), “Governance Quality, Entrepreneurship and Economic Growth”, *Journal of Competitiveness*, vol. 13, issue 2, pp. 41–64. doi.org/10.7441/joc.2021.02.03.

31. URBACT (2017), “Inclusive entrepreneurship model. Lowering barriers to make entrepreneurship an option for everyone”, Barcelona, available at: <https://urbact.eu/good-practices/inclusive-entrepreneurship-model> (Accessed 26 June 2023).

32. Geraghty, L., Lee, T. and Rainwater, B. (2021), “A Roadmap to Inclusive Entrepreneurship. Municipal action guide”, National League of Cities, Washington, DC, available at: https://www.nlc.org/wp-content/uploads/2021/12/CS-Inclusive-Entrepreneurship-Action-Guide_v3.pdf (Accessed 28 June 2023).

Стаття надійшла до редакції 14.07.2023 р.